

Людмила Гуцал, аспірант

Кам'янець-Подільського національного університету,
викладач кафедри фізичної культури та валеології
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ШКІЛЬНОЇ ПРИРОДНИЧОЇ ОСВІТИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)

У даній статті розглядаються основні чинники, що спричинили появу та розвиток шкільної природничої освіти у навчальних закладах Поділля.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Зміни, що відбуваються у всіх сферах нашого суспільства, – розбудова Української держави, демократизація, інтеграція і глобалізація соціальних, економічних і культурних процесів – викликали необхідність оновлення освітнього простору України. У цих умовах повинна змінюватися і система шкільної природничої освіти, оновлення якої неможливе без вивчення багатовікової історії та врахування минулого досвіду.

У середині ХІХ століття серед науковців значно підвищився інтерес до природознавства. Питання про природу, взаємостосунки людського суспільства та природи обговорювались у філософському, соціальному та естетичному аспектах.

Аналіз передумов становлення та розвитку шкільної природничої освіти у другій половині ХІХ століття допоможе нам краще розуміти відповідні умови розвитку сучасного природознавства та враховувати останні під час нашої методичної та викладацької діяльності, підвищуючи тим самим ефективність та підвищуючи якість навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. До історичного аналізу питань розвитку української педагогіки звертається все більш і більше науковців. Серед найбільш відомих О. Будник, М. Галузинський, Г. Головка, П. Грабовський, Н. Гупан, М. Євтух, О. Журавльова, О. Любар, М. Стельмахович, С. Стефаник, О. Сухомлинська та багато інших.

Кожен із сучасних дослідників намагається або охопити якомога більший період історичного розвитку, приділяючи загальну увагу особливостям кожного періоду, або досліджує певні особливості розвитку лише деякої галузі педагогічної діяльності, наприклад, еволюції викладання окремої дисципліни чи діяльності навчальних закладів у певному географічному регіоні.

Серед досліджень розвитку шкільної освіти у різних регіонах України відомі дослідження з вивчення освіти на Волині, Київщині та Поділлі. Зокрема, проблеми історичного розвитку освіти на Волині вивчалися М. Горним, В. Рожко, Ю. Толочним та ін., на Київщині – дослідниками С. Бабишиним, Л. Березовською, І. Довгань, Г. Кільовою та ін., Поділля досліджували такі науковці – О. Комарницький, А. Лисий, В. Прокопчук, І. Сесак та ін.

Формулювання цілей статті. Метою статті є визначити, які соціальні, політичні, економічні, педагогічні процеси виявили найбільший вплив на стан та розвиток шкільної природничої освіти на Поділлі у другій половині ХІХ ст. Основним завданням статті є охарактеризувати стан розвитку освіти і суспільства у поданий період і сформулювати основні причини існуючого на той час стану педагогічного процесу та освітніх закладів, зокрема природничої освіти у середніх освітніх закладах.

На нашу думку, вивчення особливостей шкільної природничої освіти саме подільського регіону, який відіграв не останню роль у соціально-політичних процесах, що відбувались в Україні, може допомогти педагогам у розв'язанні освітніх проблем та у розбудові системи шкільної природничої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. У своєму дослідженні ми використали історичну періодизацію яку подає Д.Латишина. З огляду на внутрішню логіку вітчизняного історико-педагогічного процесу, автор виділяє одним з основних періодів розвитку історико-педагогічної науки: період другої половини ХІХ – початок ХХ століття (період суспільної педагогіки). Причинами виділення цього часу в окремий період вважаються відміна кріпацтва у 1861 році, тимчасове послаблення царського утиску на українську освіту (укази 1861 та 1864 років), початок розвитку капіталістичних

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ШКІЛЬНОЇ ПРИРОДНИЧОЇ ОСВІТИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)

відносин та зростання економіки. Граничною межею цього періоду вважається початок ХХ століття – час, коли Росія перейшла у стадію розвитку монополізації економіки, кризи царизму та постійного гноблення національної свідомості народів, які населяли царську Росію того періоду [2, 246].

Ми зупинили свій вибір саме на другій половині ХІХ століття через те, що цей період вніс багато змін у освітню парадигму, у тому числі й українську, запровадив багато нововведень, які можуть і нині стати у пригоді педагогам – як практикам, так і теоретикам. Наприклад, визначною подією було створення нових природничих предметів, розвивалися нові методи навчання, було визначено особливості активного навчання як засобу для формування інтересу та позитивної мотивації до здобуття знань тощо.

Короткий аналіз стану освіти в Російській імперії на початку 1860-х років надасть змогу визначити передумови розвитку природничої шкільної освіти. Так, у 1802 році було створено Міністерство народної освіти, спеціальний орган, який мав на меті упорядкувати всю систему навчальних закладів і сам навчально-виховний процес. З 1804 року в імперії всі навчальні заклади було організовано у чотири типи: приходські училища, повітові училища, гімназії у губерніях, університети. Вся Росія була поділена на шість навчальних округів. Поділ увійшло до Київського навчального округу. Впроваджувалася становість освіти. Так, до гімназій та університетів не допускалися діти кріпаків та дівчата. Гімназія надавала завершену середню освіту і готувала до університету. Зміст навчання мав енциклопедичний характер (вивчалися іноземні мови, латина, математика, географія, історія, натуральна історія, філософія, політична економія, вишукані мистецтва, технологія і комерція). Не вивчалися рідна мова, література, Закон Божий. Уїзні училища готували до продовження освіти у гімназіях, а також до практичної діяльності. Програми цих закладів містили багато предметів (від Закону Божого до малювання). Приходські училища існували при кожному церковному приході. Їх метою було надавати дітям загальноосвітні знання. Навчатися у них могли як хлопці, так і дівчата. Дітям викладалися Закон Божий, нравововчання, читання, письмо, елементарна арифметика [2, 243 – 244].

Після 1827 року відбувся розподіл навчальних закладів на заклади для дітей селян, заклади для дітей міщан та купців і заклади для дітей чиновників і дворян: приходські училища почали давати освіту дітям селян, міщан та ремісників,

повітові – дітям купців, промисловців і бідних дворян, гімназії – дітям дворян та чиновників. За Статутом 1828 року наступність між повітовими училищами та гімназіями скасовувалася, кожний тип навчального закладу ставав школою завершеного типу. Гімназії стали середніми загальноосвітніми закладами з терміном навчання – у сім років [2, 244 – 245].

Криза царської адміністрації, корумпованість чиновницького апарату, важкі податки для промисловців та купців спричинили серйозний занепад у соціально-політичному, економічному та науково-освітньому житті держави. Поразка у Кримській війні 1853 – 1855 років могла призвести до створення революційної ситуації. Це чудово розумів Микола І і змушений був піти на проведення широких реформ у країні.

Передовсім з 1856 року готується новий Статут освітніх закладів, який був впроваджений у 1864 році. Звільняються від податків промисловці та купці за умови вкладання вивільнених капіталів у виробництво та інфраструктури. З'являються перші комерційні банки. Починають розвиватися приватні школи як засіб інвестування капіталів. Отримано дозвіл на створення різноманітних громадських об'єднань. У 1859 році формується народовольчий рух як альтернатива царському режиму. Розвивається промисловість, будуються нові заводи, впроваджуються нові технології, що викликало розвиток нових галузей науки. Господарству потрібно було все більше й більше робітників, які мають певну кваліфікацію, що спричинило появу в шкільних програмах нових предметів, переорієнтацію навчання з енциклопедичного на професійно-практичний напрям. Дефіцит робітників, занепад сільського господарства спричинив проведення у 1861 році земельної реформи, яка звільнила селян від кріпацтва й перевела їх на орендно-підрядні методи господарства. Більшість безземельних селян отримали змогу переселитися у цілинні райони імперії. Так почалася колонізація причорноморських степів, кримських земель тощо.

На Поділлі реформи також докорінно змінили життя населення. Так, якщо до 1859 – 1860 рр. у краю існувало близько 24 приходських шкіл (зокрема, у Лянцкоруні, Чемерівцях, Ярмолинцях, Макові, Кучі, Оринині, Війтівцях, Меджибожі, Літині, Ялтушкові, Шаргороді тощо), 8 повітових училищ (у Проскурові, Вінниці, Барі, Старокостянтиніві, Городку, Жмеринці, Могильові-Подільському, Ямполі), 1 гімназія (у Кам'янці-Подільському), то після реформи

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ШКІЛЬНОЇ ПРИРОДНИЧОЇ ОСВІТИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)

приходських шкіл стало 68, повітових училищ – 27, було відкрито ще 3 гімназії, з них одну жіночу [1, 28]. Збільшення кількості навчальних закладів стало наслідком суцільних змін у характері містечок краю, промислового розвитку регіону, покращення умов життя населення.

Якщо до реформи містечка чи селища відігравали роль великих панських маєтків та осередків торгівлі, то після неї у багатьох містечках виникають промислові підприємства. Призначення губернії змінюється з сільськогосподарського на сільськогосподарсько-промислове. Так, виникають підприємства з переробки сільськогосподарської сировини у Ярмолинцях, Дунаївцях, Вінківцях, Летичеві, Красилові, Антонінах, Макові, Старій Ушиці, Солобківцях, Смотричі тощо) у містах Кам'янці-Подільському, Проскуріві, Вінниці, Барі, Волочиську, Старокостянтинові, Могилеві-Подільському, Ямполі, Тульчині, Гайсині, Умані створюються нові заводи хімічної, харчової, побутової промисловості. Селяни отримали власні наділи землі (по 0,25 – 0,30 га). Багато з них пішли працювати на підприємства, змогли зайнятися торгівлею. Збільшуються статки людей. Наприклад, якщо у 1858 році робітник мануфактури отримував щомісяця від 3 до 5 карбованців зарплатні, то після реформи, коли виник дефіцит робочої сили, він міг отримувати 10 – 12 карбованців, а майстер – до 30 карбованців на місяць. Для порівняння зауважимо, що тоді за п'ять карбованців можна було купити доброго коня, а хліб коштував 12 копійок за кілограм (5 копійок за фунт, тобто буханець). У населення з'явилися кошти, які можна було витратити на освіту дітей [1, 30].

Після проведення земельної реформи 1861 року на Поділлі було проведено судову, земську та освітню реформи. Зокрема, освітня реформа передбачала відхід від традиційної доктрини підготовки людей для служби. Головна увага приділялася народній освіті у контексті зростаючих вимог суспільства до підготовки освічених громадян та фахівців для зростаючої економіки. Відміна кріпацтва викликала необхідність створення місцевих шкіл для всіх прошарків населення: селян, поміщиків, міських жителів. Скасовувалося обмеження в освіті для жінок.

Виникла потреба у педагогічній періодиці, нових підручниках, розробці нових методик навчання. У Кам'янці-Подільському, у той час губернському центрі, починають видаватися “Педагогічний вісник Поділля”, “Учительська газета”. Уся освітня діяльність подільських навчальних закладів регламентувалася низкою

Положень царського уряду. Наприклад, згідно з “Положенням про початкові народні училища” (1864 р.) у краю було відкрито навчальні заклади, що підпорядковувалися Міністерству народної освіти, Міністерству торгівлі і промисловості, Міністерству землеробства, Міністерству внутрішніх справ, Відомству Святішого Синоду, Відомству імператриці Марії, земським управам, вірменській, польській, єврейській громадам, приватним особам. Метою початкових народних училищ було впроваджувати серед народу релігійні й моральні поняття і розповсюджувати початкові корисні знання. Основними предметами були Закон Божий, читання (громадянське і церковне), письмо, чотири дії арифметики, церковний спів [4].

Згідно зі “Статутом гімназій і прогімназій” (1864 р.) на Поділлі існувало два типи гімназій: класична і дві реальні. Метою першої було надати загальну освіту, необхідну для вступу до університету. Другі не давали права вступу до вищих закладів. У реальних гімназіях більший акцент робився на природничу освіту, виділялося більше годин на вивчення природознавства, фізики, математики. Також у губернському центрі існувала прогімназія, яка була початковим ступенем гімназії. У таких закладах могли навчатися діти будь-якого прошарку, хто міг сплатити за навчання [5].

Згідно з “Положенням про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти” допускалися до отримання освіти дівчата. На Поділлі дівчата могли здобути освіту лише у губернському центрі, де існувала одна гімназія, згодом перетворена у жіночі учительські курси. Метою таких закладів було подати ученицям ту релігійно-моральну та розумову освіту, яку слід вимагати від кожної жінки, особливо від майбутньої дружини і матері родини. Навчальні плани таких училищ включали Закон Божий, російську мову, граматику, словесність, арифметику і поняття про виміри, географію, історію, початки природознавства і фізики, каліграфію і рукоділля [3].

Проте незважаючи на загальне соціальне, політичне піднесення народної свідомості, в освітніх закладах подільського краю залишився практично незмінним класичний підхід до організації освіти. Міністр освіти Д. Толстой аргументував це тим, що така система зберігалася у західних країнах, що вона сприяє формальному розвитку здібностей (пам'яті, логічного мислення тощо), закладає основи для розвитку протягом подальшого життя.

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ШКІЛЬНОЇ ПРИРОДНИЧОЇ ОСВІТИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX СТОЛІТТЯ)

К. Ушинський, представник прогресивного напрямку розвитку освіти та супротивник класичної освіти, заперечував проти вивчення стародавніх мов, думок античних мислителів. Він доводив, що розвивати розум і серце можна й за допомогою інших предметів, наприклад, рідної мови, яка має великий виховний потенціал [6].

Зважаючи на посилення вільнодумства серед молоді та розвиток революційних рухів, у всіх навчальних закладах Поділля було скасовано будь-які альтернативні методики. І усі школи перейшли лише на класичні методи навчання, оскільки посилення вивчення стародавніх мов повинно сприяти позбавленню молоді ввід вільнодумства – як релігійного, так і політичного, ускладнити доступ до університетської освіти особам з нижчих прошарків. У 1887 р. з'явився так званий тайний циркуляр про кухарчиних дітей, за яким гімназії звільнялися від дітей торговців, лакеїв, кучерів, обмежувався прийом дітей євреїв, було закрито підготовчі класи при гімназіях. Це призвело до того, що у гімназіях Поділля кількість учнів зменшилася майже удвічі. Всі учні, що підпадали під дію цього циркуляра, були переведені до земських училищ.

Одним із негативних впливів на подільські навчальні заклади був суцільний утиск розвитку національної мови. Якщо під час поміркованих реформ 1861 – 1864 років у церковно-парафіяльних школах краю навчання велося рідною мовою, наскільки це дозволяла наука того часу, то після Валуєвського та Ємського указів будь-який відступ від російськомовності жорстко карався. Лише у приватному порядку прогресивні вчителі дозволяли собі розвивати любов до української мови серед дітей міщан та селян. Знання української мови (малоросійського наріччя) вважалося неprestижним та ганебним. За використання української в державних установах можна було потрапити до Сибіру. Все це гальмувало розвиток національної школи, яка на той час зосереджувалася на рівні церковно-приходських шкіл та уїздних училищ, оскільки саме в них навчалася переважна більшість дітей українців.

З 90-х років XIX століття на Поділлі існувало дві лінії розвитку освіти: державна і суспільна. Урядові структури намагалися контролювати діяльність навчальних закладів, обмежити їх самостійність та ініціативу. Суспільство, з іншого боку, поступово оновлює і створює нові школи, впроваджує нові та оригінальні ідеї, методи, технології в освіту.

Висновки. Отже, аналізуючи наведені вище факти, ми з'ясували, що передумовами появи та розвитку шкільної природничої освіти у другій

половині XIX століття були причини економічні (розвиток нових галузей промисловості, які вимагали знання фізики, хімії, природознавства тощо), соціальні (прагнення здобути всебічну освіту та зрозуміти процеси, що відбуваються в природі), педагогічні (вивчення законів природи надавало можливості для використання методу аналогій під час вивчення інших дисциплін), політичні (природничі науки були дієвим засобом розвитку свідомості та світогляду народу і, як наслідок, зміцнення його політичної свідомості, активізації життєвої позиції), наукові (розвиток відповідних галузей науки знаходив своє втілення у різноманітних винаходах, за допомогою яких природничі науки популяризувалися серед населення та розвивали науковий потенціал останнього).

До подальших напрямів дослідження ми відносимо аналіз нормативних документів, що регулювали б освітню діяльність досліджуваного періоду та вивчення методики викладання основ природознавства, що практикувалася у школах у другій половині XIX століття.

1. *Історія Подільського краю / Завальнюк А. І. (голова) та інші. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак А. М., 2007. – 215 с.*

2. *Латышева Д. И. История педагогики. Воспитание и образование в России (X – начало XX века): Учебное пособие. – М. : Издательский Дом "ФОРУМ", 1998. – 583 с.*

3. *Положеніє про женскія училища вѣдомства Министерства народного просвѣщенія. – СПб: Министерство народного просвѣщенія, 1860.*

4. *Положеніє про начальныя народныя училища. – СПб: Министерство народного просвѣщенія, 1864.*

5. *Уставъ гимназій и прогимназій. – СПб: Министерство народного просвѣщенія, 1864.*

6. *Ушинський К. Д. Вибрані твори. В 5 т. Т.2. – К. : Просвіта, 1997.*

± ° ° ± ° ° ± ° ° ± ° ° ± ° ° ±

“Ти вся моя від Дону по Карпати,
Й так солодко тобі служити!
І знати, що для всіх твій теплий вітер,
Для всіх твого палкого серця жар,
І в пустці серця сім промінних літер –
Твоє ім'я – нести, неначе скарб”.

Н. Ливицька-Холодна

± ° ° ± ° ° ± ° ° ± ° ° ± ° ° ±